

խրատներին, նա շուտով կգտնայ ամենահեղինակաւոր անձնաւորութիւնը ժողովրդի մէջ: Բայց դժբաղդաբար կան բազմաթիւ ուսուցիչներ, որոնք առանց խորհելու այդ ամենի մասին, բոլորովին անճատաւած են մնում ժողովրդից, չեն ըմբռնում իրանց պաշտօնի վեհ նշանակութիւնը և հենց առաջին բարեդատեհ դէպքում պատրաստ են թողնել ուսուցչութիւնը և նոր ասպարէզ մտնել: Այս վերջին երեւոյթը առաջ է գալիս ջանադիրական միտումներից: Սակայն պէտք է խոստովանել և այն, որ դրանից աւելի զօրեղ է լինում յիշեալ չարիքի բուն պատճառը: Այսինքն ուսուցչի տնտեսական պահանջները, նրա նիւթական անապահովութիւնը: Այդ պատճառը ի հարկէ յարգելի է, եթէ միայն շարժառիթը ինքը ուսուցչիւր չէ: Երբեմն պատահում է, որ թէ դպրոցի և թէ իրան անապահովութեան բուն պատճառը ինքը ուսուցչին է լինում: Օրինակ եթէ ուսուցչիւր անարժան է իւր պաշտօնին, եթէ դպրոցը սպասած օգուտները չի տալիս, շատ հասկանալի է, որ ժողովուրդն էլ անտարբեր կմնայ դէպի դպրոցը և բոլորովին չի էլ մըտածէ ուսուցչի անապահովութեան մասին: Իսկ եթէ ժողովուրդը սիրէ դպրոցը և ուսումը, այն ժամանակ գրեթէ անկարելի է, որ ուսուցչին անապահով վիճակի մէջ թողնին: Ուրեմն եթէ ուսուցչիւր կամենում է բարւոքել իւր վիճակը, պէտք է ջանասիրութեամբ և ազնուութեամբ կատարէ իւր ստանձնած պաշտօնը: Իւրաքանչիւր ուսուցիչ պէտք է ըմբռնէ այդ իրողութիւնը և առանց դէս ու գէն ընկնելու իւր ոյժերը ի մի հաւաքելով ազնուաբար աշխատի մշակէ այդ բարգաւաճ դաշտը, որը կարող է ըստ արժանւոյն մարձաարել գործադրած աշխատութեան փոխարէն: Այս չափազանց ծանր և դժուար է ուսուցչական պաշտօնը: Բայց միևնոյն ժամանակ և չափազանց գրաւիչ ու մխիթարական է: Հարկաւոր է միայն ընդունակութիւն ունենալ, այդ ընդհանրութեան օգտին նուիրած վեհ գործի գրաւչութեան և մխիթար

ութեան անսպառ աղբիւրը գտնելու համար:

ԵՂԻՇԷ ԹՈՓՉԵԱՆ



ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ի ՄՈՎԱՍԷՍԷ ԲԵՐԹՈՂԱՀՕՐԵ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆ.

ՆԷ՛ ՎԼԱՍՆ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՆՈՍԻ ՄԵՆՈՒ
ԹԱԳԱՒՈՐԵՆ.



այն ժամ եկն Տրդատ ի Հայս և առ զԹագաւորութիւնն իւր և հաստատեցաւ տէրութիւնն: Առաքէ զՍմբատ ասպետ անկ զկոյսն Աշխէն՝ զգուստր Աշխադարայ, ետ ի կնութիւն և ոչինչ նուազ էր կոյսն արքային հասակի—և հրամայեաց գրել զնա Արշակունի և զգեցուցանել ծիրանիս, և թագ կապեալ, զի հարսնացի արքայի: Յորոց եղև որդի Խոսրով՝ ոչ նման ծնողացն:

Ընդ այն աւուրս Իեսայացուցանէ () զՍոստանգիանոս ի գուստր իւր Մաքսիմիան, ի նիկոմիդայ—զորդի Սոստա և Հեղինէի: Այս Սոստանգիանոս բարեկամացեալ ի հարսանիս ընդ Տրդատայ մեր թագաւորին: Յետ ամաց մեռաւ Սոստա արքայ հոգմայ, փոխանակ նորա առաքէ զորդին և զիւր որդիացեալն՝ զՍոստանգիանոս: Եւ Սոստանգիանոս մինչդեռ Անսար էր, մարտեալ ի մարտ պատերազմի և տրտմութեամբ ննջեալ, երեւցաւ նմա խաչ աստեղեալ յերկնից՝ պարունակեալ զորով և ասէ: Այսու յաղթեա՛ զոր արարեալ զձև խաչին և յառաջ բերեալ պատերազմացն՝ յաղթեաց, Բայց յետոյ հրապուրեալ ի կնոջէն իւրմէ Մաքսիմիայ՝ ի դստերէն Դիոկղեսիանոսի, յարոյց հալածանս եկեղեցւոյ և զբաղումս արար վկայս, որք վկայեցան ի կոչումն վկայութեան: Եւ ինքն Սոստանգիանոս պատուհասեալ ի Տեսառէն յեղափանդական բորոտութեամբն՝ բոլոր մարմինն ընկալաւ զապականութիւն, վասն համարձակութեան նորա ի վերայ քրիստոնէից: զոր ոչ կարացին արիողեան կախարդքն բժշկել և մարիսեան բժիշկքն: Յաղաքս որոյ առաքեաց առ Տրդատ առաքել նմա գիւթս և կախարգս ի Պարսից և ի Հնդկաց, սակայն ոչ հասին նմա յօգուտս: Զոր

() Արդեօք Դիոկղեսիանոս անունը գրչի անզգուշութիւնիցն է գուրս մնացել այստեղ, թէ այն պատճառով, որ այս կտորը Դիոկղեսիանոսի մասին եղած մի պատմութեան անմիջական շարունակութիւնն էր կազմում:

և քուրմք հրամայեցին՝ ի դիպաց խրատուէ, բազմութիւնք տղայոց զենուլ յաւազան և ջերմարեամբ լուանալ զինքն և ողջանալ, որոյ լուեալ զլալին մանկանցն հանդերձ մարցն կականմամբք՝ մարդասիրեաց զնոցայն լաւ համարեալ զկեանս քան զիրն: Ետզապս որոյ զփոխարենն ընդունի յԱստուծոյ՝ յանջրդական քարոզութեանցն, յառաքելական քարոզութենէ, հանդերձ լուացմամբ կենսատու աւազանին, աւնուլ հրաման սրբիլ ի բորոտութենէն և ի մեղաց՝ ի ձեռն Սեղբեստրոսի Հռովմայ հայրապետին, որ ի նմանէ հալածեալ էր և թաքուցեալ ի Սերապտիոն լերինն: Ետմէ աշակերտեցաւ և մկրտեցաւ և սրբեցաւ, և զպիղծ թագաւորսն բառնալով և ջնջելով՝ որպէս ուսուցանէ Ագաթանգեղոս: Եւ յետ այնորիկ առաքեալ զմայր իւր յԵրուսաղեմ խնդրել զպատուական փայտ սուրբ խաչին՝ հանդերձ հինգ բեւեօքն, ի ձեռն Ետզայի, որ և հաւատաց և մկրտեցաւ ի ձեռն սբանչեւեացն, որ և նա եպիսկոպոս ձեռնադրեցաւ Երուսաղեմի ի նոյն հայրապետէն Հռովմայ:

Ի բառնալն Աստուծոյ զթագաւորսն ամենայն յերեսաց Պոստանդիանոսի՝ Դիոկղետիանոսի լցեալ քսան ամ սատակեցաւ ի Դաղմատիայ, Մաքսիմիանոս շար մահուամբ սպանաւ և որդի նորա Մաքսիմէս արար հալածումն քրիստոյնէից, և ինքն պղծութեամբ և դիւանուէր պաշտամամբ վարէր, և կարծէր այնու յաղթել Պոստանդիանոսի, և գործեաց կամուրջ նաւք ի Տիրեքիս գետ և կամէր անցանել ինքն և զօրք, յանկարծա՛ի շարժեցաւ և ընկրկմեցաւ ինքն և զօրք իւր, և մեռան ի ջուրն որպէս փարաւովն: Եայնժամ թագաւորն Պոստանդիանոս հրամայեաց զյաղթութեան նշանն Քրիստոսի դրոշմել ի կապերտակի, որպէս թէ ունիցի յաջոյ ձեռին զխաչն, և մտեալ ի Հռովմն, հրամայեաց յամենայն նշանաւոր տեղիս կանգնել զսուրբ խաչն յաղթութեան: Իսկ միւս Մաքսիմիանոս յարեւելս գաղտ ի տեղի միոջ բնակեալ էր բազում զօրք և իսկոյն հասին նմա դատաստանք Աստուծոյ, զի ամենայն մարմինք նորա աներեւոյթ հրով այրէր՝ և խելապատ ուղեղին ուժգնապէս, և երկոքին աչքն ի դուրս ոստեան, և մինչդեռ ոգին առ իւրն էր, խոստովան լինէր Տեառն մերոյ և խնդրէր մահ, և այնպէս մեռաւ: Իսկ զԼիկիանէս մեծարեաց Պոստանդիանոս և ետ զքոյր իւր նմա ի կնութիւն՝ ոչ համամայր, ծիրանեօք և սրակաւ զարգարեաց զնա և արքայ յարեւելս կացուցանէր: Բայց զոր աստուածային Բան առ Երրայեցիսն անհնարին համարեալ զարութեանն սովորութիւն՝ ինձու փոխեալ զխաչ տութիւնն և կամ հնդկի զսեւութիւնն և սուն ամպարշտի զբարս իւր, նոյնպէս և աստ յանօրէն Լի-

կիանէն երևի՝ նախ ի հաւատան, ապա ի գործան: Ետոյց հալածանս եկեղեցւոյ և նենգութիւն գաղտնի ընդ Պոստանդիանոսի: Նա և սրագում շարիս եցոյց որ ընդ իւրով իշխանութեամբ՝ ցանկաւէր և գարշելի ալեւոր, ներկածոյ ունելով զհերան, որ և զկին իւր ի մեծ նեղութիւն արկ յաղագս երանելոյն Գլաթիոնեա, վասն որոյ սպան զսուրբն Բարսեղիոս Ամասիա Պոնդապոյ եպիսկոպոս: Եւ իրրե յայտնեցաւ դստն և գիտացեալ եթէ լուռ ոչ լինի Պոստանդին 2) — մասնեաց Աստուած ի ձեռս նորս զԼիկիանէս, որ և խնայեալ՝ որպէս ի ձերունի և ի քեռայր իւր, ետ տանել զնա երկաթի կապանօք ի մետաղս ի Գաղիոս, զի աղօթեցցէ առ Աստուած, որում մեղաւ թերեւ գտցէ ողորմութիւն ի նմանէ: Եւ ինքն հանդերձ որդովքն իւրովք հաստաւէր զթագաւորութիւնն ուղղութեամբ և ուղղափառ հաւատովք, և ոչ պարտ վարկուցեալ ի Հռովմ դառնալ, այլ ի Բիւղանդիոն անցեալ, հաստատէր զարքունիսն՝ յանջրդական իմն տեսութեանց, հրամայեաց գերապայծառ շինուածս առնել, հինգպատիկ առաւել մեծացուցանէ Մեծն Պոստանդիանոս՝ ամենապատիկ յօրինեալ զնա հրաչիւք, զի ոչ այլ մեծ ինչ կայր ձեռնարկութիւն, և անուանեաց զնա նոր Հռովմ, բայց աշխարհն յանուն նորա կոչէին զնա Պոստանդիանու քաղաք:

Այս հատուածը արտագրուած է (ըստ կարելւոյն տառացի, միայն կէտադրութիւնը ըստ իմ ըմբռնման) Փարիզի Ազգային Մատենադարանի համ. ԿԿ ձեռագրից (էջ 455 շ.), որ ամենաընտիրներից և ամենահանրերից մէկն է այնտեղի հայկական ձեռագրիների ճոխ ժողովածուի մէջ. մի պատուական ձառքնտիր գրուած 11194 = 1194 թ.-ին Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսութեան ժամանակ, Տիրիկ բերդի մօտ նեղուկ գիւղում: Արդէն շատերը առանձին ուշագրութիւն են դարձրել այս ձեռագրի վերայ և մի քանի կարեւոր հատուածներ նորանից տպուած են վաղուց եւրոպական հրատարակութիւնների մէջ, եթէ ներկայ հատուածը անուշադիր է մնացել, դորա պատճառն այն է անշուշտ, որ ամենքը, ինչպէս օրինակ ձեռագրիների ցուցակը կաղմոջ Աբրայ Մարտէն, Խորենացու մաւրաւանութեան մասին չկասկածելով՝ նորան մի քմահաճ բաղադրութիւն են համարել, Խորենացու պատմութեան Բ. գրքի 24, 25 և 26 գլուխներից ուշ ժամանակնե-

2) Այստեղ գրիչը ակներև մի քանի խօսք բաց է թողել, Պոստանդին անուան կրկնութիւնից խաբուելով:

բում մի որևէ կրօնաւորի ձեռքով իրար կցկցուած։ Սակայն նոյն իսկ այն հանգամանքը՝ որ այս հատուածը աւելի հին է քան ինչքան դիտեմք Խորենացու պատմութեան մէջ յայտնի թուր ձեռագիրները՝ բաւական է նորա արժէքը ակնյայտին կացուցանելու եթէ մինչև իսկ Խորենացու վաւերականութեան հարցը մէկ կողմ թողնելնր։ Էին ասելով մենք դուցէ այստեղ ժԻ գարից շատ աւելի միւս կողմ պէտք է երթա՞ք։ քանի որ ճառընտիր օրինակոյնները անշուշտ ամեն անգամ չէին որոնում իւրաքանչիւր հատուած բնագրից չէին արտագրում այլ վերցնում էին այն ինչ որ իրենց առաջը կար ինչ որ գտնուէ ի վեր ժողովածուի մէջ էր մտել։ Իսկ եթէ աւելի ուշ ժամանակներում գրուած ճառընտիրների մէջ այս հատուածը այլ ևս չենք գրանշում այդ նորա համար է դուցէ որ շուտով նկատուին նորա անհամաձայնութիւնը Խորենացու հետ և վերջինիս հեղինակութիւնը յարգելով՝ փոխարինելին նորան ուրիշ աղբիւրներից առած Կոստանդիանոսի պատմութիւններով, որևէ միջին գրքի ճաշակին աւելի համապատասխան էին։ Եւ մենայն դէպքս այս հատուածը առանձին կարեւորութիւն է ստանում մեր օրերում նոյն իսկ Խորենացու հետ ունեցած անհամաձայնութիւնների պատճառով։ մինչ պատմական քննադատութիւնը մեր պատմահօր նշանաւոր գործի վաւերականութեան դէմ այնպիսի զօրեղ կոխ է վարում և այդ քննադատութեան գլխաւոր ներկայացուցիչ Պրաֆ. Կարրիէր իւր առարկութիւնների մի որոշ մասը այս իսկ հատուածին համապատասխան գլուխների վերայ է հիմնել։ Այսօր իրերի վիճակն այնպէս է որ Խորենացու մասին ասած ամեն մի խօսք կորած պէտք է համարել։ եթէ նա չէ հիմնուած այս քննադատութեան հիմունքների հետ մօտիկ ծանօթութեան և առհասարակ խնդրի մանրամասն ուսումնասիրութեան վերայ։ և ես պարտաւոր էի զգում ինձ նախ քան ներկայ հատուածը հրատարակելը այդ ուսումնասիրութիւնը յանձն առնել։ Բայց օրովհետև իմ մասնաւոր պարագմունքները արգելք եղան և գուցէ դեռ երկար ժամանակ արգելք կլինին այդ անելու։ Իրաւունք չեմ համարում ինձ այլ ևս ծածկել փոքրիկ գիւտը բանասերների հետաքրքրութիւնից և կանոնաւոր հետազոտութիւնը աւելի ձեռնհաս անձանց թողնելով՝ կբաւականանամ իմ կողմից միայն մի քանի նկատողութիւններով։

Առաջին էական հարցն այն է ի հարկ է թէ այս հատուածը Խորենացու պատմութեան հետ համեմատելով ինչ եզրակացութեան ենք գալիս։ Թեթեւ աչքով նայած հարցը ինչպէս վերև նկատուեցաւ շատ պարզ է։ Ըստ երևութիւն՝ Կոստանդիանոս կայ-

սեր պատմութիւնը տալու նպատակով մէկը վերցրել քաղել է մեղ ծանօթ Խորենացուց նորան վերաբերեալ կտորները և մի քանի կամայական փոփոխութիւններով ինչպէս այդ սովորաբար լինում է այսպիսի ձեռնարկութիւնների հետ։ Ճառընտիր մէջ է մտցրել։ Սակայն եթէ աւելի մօտիկից նայենք, կտեսնենք որ այս պարզ ենթադրութեան դէմ հակասող շատ կէտեր կան։ Նախ արտաքին ոճի կողմից։ Մի հանգամանք որ մինչև այժմ թէ հայ և թէ օտար գիտուններին արգելք է լինում Խորենացու պատմութեան մէջ ներմուծումներ ընդունելու այդ նորա ոճի միատեսակութիւնն է ամենաքի ստացած այն տպաւորութիւնը թէ այս ամբողջ գրուածքը մի կաղապարից է եղել։ Արդ՝ ներկայ հատուածը մի ուրիշ ոճ ունի։ նոյնպէս սկզբից մինչև վերջ միատեսակ իրեն առանձնայատուկ ոճ։ եթէ ասելիք գրողը այնտեղ աշխատել է Խորենացու ոչորուն գարձուածները պարզել։ աւելի հասկանալի դարձնել՝ դուցէ մի քանի նախադասութեան համար այդ իրաւացի կլինէր բայց ոչ ամենքի համար։ ուր երբեմն թուում է թէ Խորենացին է ընդհակառակն որ հատուածի կտրուկ ու մոտ լասացուածքը կողմնակի խօսքերով պարզել զարգարել է։ Հատուածի ոճը անմշակ է։ գրութեան թէ ներքին և թէ արտաքին կապը կցկտուր։ Բայց և հէնց այդ պատճառաւ նա՝ մեկնութեան ընդհանուր կանոնների համաձայն իրրև աւելի սկզբնական գործ պէտք է նկատուի։ Իւր տեսակէտից առած այդ ոճն ևս իւր կանոնաւորութիւնն ունի և եթէ մենք Խորենացու հետ ամեննին ծանօթ չլինէինք, ոչինչ կանխակալ կարծիք չունենայինք, սկզբից մինչև վերջ նա մեղ բոլորովին անկախ ու միապաղաղ պէտք է երևար։ Այդ տպաւորութիւնը աւելի զօրեղ է։ եթէ մենք ներքին բովանդակութեան կողմից նայելու լինինք։

Առանց Խորենացու ծանօթութեան մենք ամեննին կասկածել չէինք կարող թէ Կոստանդիանոսի այս պատմութիւնը ընդհատուած է եղել ուրիշ միջանկեալ դէպքերով։ Աւելի հետաքրքրականն այն է որ մինչդեռ այս ընդհատումից յետոյ 21 գլխի վերջում 5) Խորենացու Կոստանդիանոսի մասին պատմածը խիստ բռնի կերպով է կապած նախընթացի հետ։ հատուածի մէջ այդ կապը բոլորովին բնական է։ Հապուհի և Կոստանդիանոսի մէջ կայացրած հաշտութիւնը ոչինչ առընտրութիւն չունի Հեղինէին երուսաղէմ ուղարկելու գործի հետ մինչդեռ այս գործը անմիջապէս Կոստանդիանոսի դարձից յետոյ պատմած՝ կատարելապէս իւր տեղն է։ այնպէս որ

5) Իմ ձեռքի տակ եղած օրինակը Աննտիկ 1827 թ-ի տպագրութիւնն է։ ուր տես եր. 352.

ինքն ըստ ինքեան աւելի խելքի մտիկ է ընդունել, թէ յետոյ եկող մի մատենագիր հասուածի պատմութեան մէջ նոր գէպքեր մտցնելով, Աստանդիանոսի անուան յիշատակութիւնից օգուտ քաղած լինի ընդհատածը կրկին շարունակել, քան մտածել ընդհակառակը՝ թէ հատուածի գրողը այս գէպքերը դուրս ձգելով պատահարաւ միայն երկու կտորները այնպէս գեղեցիկ կերպով իրար կցած լինի, և հարկէ սորա փոխանակ Խորենացու պատմութեան մէջ՝ օր. 28. գլխի սկզբում՝ կապը աւելի բնական է երևում քան հատուածի մէջ համապատասխան տեղում։ սակայն հէնց այս տեղը՝ նոր հատուածի մէջ նորանոր իրողութիւններ են պատմուած, որոնք Խորենացու մօտ պակաս են՝ առեղծուածի ամենահետաքրքիր կէտն է։ Եթէ մեր հատուածի տարբերութիւնը Խորենացուց միայն նորա մէջ լինէր, որ այստեղ մի քանի պակաս կտորներ կան՝ այն ժամանակ հնչող էր ի հարկէ և բացատրութիւն տալ միւս երկրորդական գծուարութիւնները անուշադիր թողնելով։ բայց բանը նորանումն է, որ մենք աւելի կտորներ էլ ունինք։ Սոցանեց մէկը՝ 28. գլխի վերջը կցած փոքրիկ յիշատակութիւնը Յուդայի մկրտութեան մասին։ ոչինչ կարեւորութիւն չունի ամեն ոք կարող էր այդ պատմութիւնը կարգացած լինել և այստեղ գէպքից օգուտ քաղելով, այդ մի խօսքը իւր կողմից աւելացնել։ բայց թէ ինչն էր դրդում մի եկեղեցական մատենագրի, որ բարոյակրթական նպատակով Աստանդիանոս Ս. թագաւորի պատմութիւնը Խորենացուց արտագրում էր, փնտռել, մի ուրիշ տեղից Գիւղեղեանոսի 2 Մաքսիմիանոսների Մաքսիմեան մասին պատմուած այս զուտ քաղաքական գէպքերը բերել այստեղ մտցնել—գոնէ ինձ համար դա բոլորովին անհասկանալի է։

Ասածներիցս գուցէ կերեայ, թէ ես արդէն ընդունել եմ Խորենացու պատմութեան անվաւերական լինելը և կամենում եմ մի հարուած էլ իմ կողմից տալ, իմ մտքից հնուէ այդ, Արդարեւ ես խնդրի վերայ այնպէս չեմ նայում, իբրեւ թէ Խորենացու վաւերականութիւնը մեզ համար մի սրբութիւն լինէր, նորան պաշտպանելը մի տեսակ ազգասիրական պարտք, այլ ընդհակառակը կարծում եմ, թէ մենք ի սրտէ շնորհակալ պիտի լինենք այն գիտնականներին, որոնք լլջօրէն և ուղիղ քննադատութեան տեսակետից այսպիսի հարց բարձրացնելով՝ ճանապարհ են բանում մեր առ այժմ գրեթէ բոլորովին մութ պատմութեան վերայ մի լոյս սփռելու։ սակայն, պ. Պարրիէրի գրածները կարգաւոյց զատ՝ բարդ ունեցած լինելով անմիջական անձնական յարաբերութեան մէջ նորա հայեացքն-

րին ծանօթանալու—մինչև այժմ բերած փաստերը դեռ բաւական զօրեղ չեմ համարում (ինչպէս այսօր գրեթէ ամենքը Ներոպայում համարում են) Խորենացու վաւերականութիւնը հերքելու։ Առանձին առանձին վերցրած նոցանից ոչ մէկը դրականապէս չէ հերքում, բայց բոլորը մէկ տեղ, մանաւանդ «Հանգէս ամսօրեայ» վերջին ապրիլ հմ. ի մէջ բերածը՝ հետեւ տունելով մի շարք ուրիշ հանգամանքներ, որ մեր գրականութեան հետ իմ թերի ծանօթութիւնը առաջ է դնում, այդ վաւերականութիւնը ինձ համար միայն կասկածելի, կարելի է ասել խիստ կասկածելի են դարձնում։ Բայց ինչպէս վերև նկատեցի այսպիսի խնդիրների մէջ վճիռ տալու համար ինձ բոլորովին անպատրաստ գտնելով՝ կամենում եմ միայն իրողութիւնները ներկայացնել, այնպէս՝ ինչպէս ինքս տեսնում եմ Խորենացու անվաւերականութիւնը հաստատելուց յետոյ հարկաւոր կլինի նաև նորա ծագումը բացատրել, այս պատմութեան կազմող տարրերը որոշել, Ահա այդտեղ վերև յառաջ բերած հատուածը մեզ բոլորովին ուրիշ եզրակացութեան կտանէր՝ քան գէպի որը միտում է այժմ պ. Պարրիէր։ Այն ժամանակ հարկ կլինէր ընդունել, որ Խորենացու պատմութեան հեղինակը իւր աչքի առաջ ունէր արդէն պատրաստի մի գործ և այն իւր նպատակին յարմարեցնելով, նորանոր յաւելուածներ աւելացնելով, թէ ըստ ներքնոյն և թէ ըստ արտաքնոյն բոլորովին նոր կերպարանք տալով առաջուայ հեղինակի ուրեմն Մովսէս Քերթոզահայ, անուան տակ կրկին հրապարակ է հանել, և այսպէս նորը, աւելի բազմաբովանդակը և ժամանակակիցը հնի տեղն է բռնել, հնի հեղինակութիւնը վայելելով։ Սակայն ո՞վ է այն ժամանակ այդ Քերթոզահայը, Այստեղ միայն հետաքրքրութեան համար կարող եմ նկատել, որ նշյն մեր հատուածը պարունակող ճառընտրի մէջ, էջ 486 գտնուում է «Պատմութիւն փոխման Աստուածածնին և պատկերին ուր Հոգեհայ լանքընէ, զոր ասացեալ է Մովսէսի Խորենացոյ»։ Արդեօք ճառընտիրը կազմողի համար այս Խորենացին և այն Քերթոզահայը ինչո՞ւն անձն են եղել, Յայտնի է, որ Մովսէս Քերթոզահայր անունով մեր գրականութեան մէջ բացի Ե. դարի մեծանուն փիլիսոփայից յայտնի է նաև մի է. դարի հեղինակ՝ Մովսէս Սիւնեցին 4)։ Բնագատական դպրոցի տեսակետից մեր յառաջ բերած հատուածը և ուրեմն Խորենացու սկզբնական պատմութիւնը նշյնքան և աւելի հնչողութեամբ այս Մովսէսի գործ կարող է լինել, որքան և Փարպեցու յիշատակած

4) Տես Զարբանալեան Ա. տպ. եր. 362.

պատմութեան բառ մ'ալ չէ ըսած՝ 8) ոչինչ փաստ չէ հեղինակի վկայութեան դէմ քանի որ այնչափ զօրեղ պատճառներ կան ենթադրելու թէ այժմ մեր ձեռքն եղած Ազաթանգեղոսը նոյնը չէ՝ ինչ որ այդ հին ժամանակներում գործածածը:

Անկարող լինելով այս խնդրի վերայ հեռուն գրնալ՝ ես միայն այն կ'ընչեմ. թէ նոյն մեր հ. Կէ ձեռագրի մէջ (ինչպէս եթէ չեմ սխալուում նաև ուրիշ աղբիւրների մէջ) Ազաթանգեղոսից առած կտորները երեք կերպ են յիշած. մի քանիսը «ի վարդապետութենէ ս. Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին», միւսները «վկայաբանութիւն ս. Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի» վերնագրի տակ. իսկ որ ամենից հիտաքըրքարկանն է՝ մի կտորի համար ասած է միայն (էջ. 453). «Յայլմէ պատմութենէ, վասն զի զթագն ընդունէր ի հրեշտակէն». Ազաթանգեղոսի անուն ամենևին չկայ. Ինչո՞վ է բացատրուում այս, Ի՞նչ պատճառ ունէր ճառընտիր կազմողը Ազաթանգեղոսի անունը չտալու ինչպէս նա վարուել է իւր ուրիշ աղբիւրների նկատմամբ. կարելի՞ էր բացատրել այս վարմունքը, եթէ Ազաթանգեղոսը նոյնը լինէր և նոյն հեղինակութիւնն ունենար նորա ժամանակ, ինչ որ այսօր մեր մէջ, 2^է կարող լինել ընդհակառակն՝ որ մեր հատուածի յիշած Ազաթանգեղոսը յունարէն կամ յունարէնից թարգմանած մի ժողովածու եղած լինի, որի մէջ թէ Սեղրեստրոսի վարքը կար, թէ «պիղծ թագաւորների ջնջման» պատմութիւնը, թէ այժմեան Խորենացու և Ազաթանգեղոսի առաջ բերած ուրիշ նիւթեր, Լոկ ենթադրութիւններ միայն, Բայց գոնէ այսքանը կայ, որ Ազաթանգեղոսի հարցը մեր պատմութեան մութ կէտերից մէկը լինելով՝ նորա վերայ առ այժմ ոչինչ չէ կարելի հիմնել:

Գննք Պ. Կարրիէրի Խորենացու 2Գ. գլխի բովանդակութեան նկատմամբ բերած մի քանի աւարկութիւններին. 1) Հեղինէի պոռնիկ լինելը մեր հատուածի մէջ չէ յիշած. ուրեմն կամ ճառընտիր կազմողն է բարեպաշտական զգացմունքից այդ յիշատակութիւնը բաց թողել, կամ Խորենացու պատմութեան հեղինակն է նոյնը այդ ուրիշ աղբիւրներից առած մտքերը, 2) Մեր հատուածի մէջ չէ յիշած, թէ Կոստանդիանոս կեսար էր, երբ նա Մաքսիմիանային կնութեան առաւ. ուրեմն այս էլ պէտք է յետոյ մտած լինի, 3) Ոչ մեր հատուածի և ոչ

8) Տես Կարրիէր եր. 39, Պէտք է նկատել, որ մեր հատուածի մէջ յիշած տեղում որոշ չէ, թէ արգեօք Ազաթանգեղոս «պիղծ թագաւորները ջնջելու» պատմութիւնն է միայն որքա՞ն, թէ նաև վերև յիշածները պատմել:

Խորենացու մէջ ասած է, թէ «երբ Կոստանդիանոս իւր հօր մահը լսեց, Նիկոմիդիա էր Գիովղեսիանոսի քով» 9), Յիշաւի այն տարբերութիւնը կայ, որ ըստ հատուածի «Կոստաս արքայ Հռովմայ» մեռնում է «յետ ամ», մինչդեռ ըստ Խորենացու մեռնողն է Կոստանդ՝ «յետ ոչ քաղաւմ ամաց», և հատուածի մէջ աւելի անորոշ կերպով է ասած, թէ Կոստանդիանոս այնուհետև իւր հօր պաշտօնի մէջ է կարգոււմ. իսկ որ տեղից եկած լինելու մասին խօսք չկայ, 4) Հատուածի մէջ Կոստանդիանոս խաչի նըշանը գործ է դնում արդարև Մաքսիմեանի դէմ կոխ վարած ժամանակ, թէ և ոչ առաջին անգամ — իսկ թէ Պ. Կարրիէրի յիշած այս և ուրիշ դէպքերի առնչութիւնը ճշգրիտ պատմութեան հետ ինչպէս է՝ այդ ստուգելու համար ինձ առ այժմ անձեռնհաս պիտի խոստովանեմ:

Այսպէս՝ ստիպուած լինելով նաև Խորենացու պատմութեան և ս. Բասիլիոսի վարքի համեմատութիւնը մի կողմ թողնել, միայն 2 նկատողութիւն անելու պիտի համարձակիմ. Արգեօք բացարձակապէս հաստատ է, որ յունարէնի «Գալլիոս» բառը կամ Խորենացու «Գաղղիոսը» և կամ հատուածի «Գաղիոսը» Գաղղիա անուան փոխարէն գործածուած է. թէ՞ կարող է լինել, որ թէ յոյնը թէ հայը այդ անուան տակ մի ուրիշ տեղ մի որ և է բերդ իմացած լինին, եթէ հատուածի ընթերցման ձևը իրև սկզբնական նկատելու լինիք՝ այս եզրակացութիւնը կարծեմ ամենից աւելի հաւանական պէտք է թուէր. Մեկնութեան ընդհանուր օրէնքով անպայտ անունը շատ աւելի հեշտութեամբ կարելի է յայտնի անուան փոխուած նկատել՝ քան ընդհակառակն. — Ապա, հաստատ է միթէ՞, որ հայերէն «ի մետաղս» խօսքը «բովերու աշխատութիւն» է նշանակում. եթէ զանազան հայերէն գրքերում քննելու մէջ «ի մետաղս» ասած է այնտեղ, ուր յունարէնը միայն պարզ աքսորի մասին է խօսում, այդ նշան չէ՞ միթէ ընդհակառակն, որ մենք «ի մետաղս» խօսքի համար ուրիշ բացատրութիւն պէտք է փնտռենք (1). — Գալով վերջապէս Նուեն կուսի պատմութեանը բաւական է յիշել միայն, որ նա մեր հատուածի մէջ պակասում է, և ուրեմն եթէ Պ.

9) տես եր. 12.

(1) Թող ներուի ինձ աւելացնել այստեղ, որ եթէ չեմ սխալուում Պ. Կարրիէր մի փաստ էլ Խորենացու 2Գ. գլխի մէջ գործածած սիւզնոյն բառից է հանել (գոնէ բերանացի խօսակցութեան մէջ յիշում էր այս), Ինչպէս ընթերցողը կնկատէ հատուածի մէջ դորա փոխարէն «ղձե խաչին» է ասած — պարզ հայերէն ուրեմն:

Կարրիէրի առարկութիւնները Խորենացու նկատմամբ
ոյժ ունեն. այստեղ այդ ոյժը կորցնում են:

Սակայն իմ գրութիւնը շատ աւելի երկար եղաւ
քան ես անելու մտադիր էի, և աւելի բաներ ստի-
պուած եղայ անելու քան գուցէ իմ թերի ծանո-
թութիւնների վերայ հիմնուած իրաւունք ունէի:
Յոյս ունիմ ընթերցողը, ամենից առաջ իմ մեծար-
գոյ ուսուցիչ Պ. Կարրիէր սխալ չի բացատրի վար-
մունքս և ներողամիտ կգտնուի: *

ԿԱՐԱՊԵՏ Ս. Տ. ՄԿՐՏԵԱՆ.

6/48 Ապրիլ 1894.

ՄԱՐԲՈՒՐԳ.

* Յ. Գ. Ի գէպ. աչքի առաջ ունենալով, որ հայր
Գիւտ ք. Աղանեան իւր ձեռնարկած մեծայարգ աշ-
խատութեան՝ Սիմէօն կաթողիկոսի պատմութեան
համար անշուշտ ամեն կողմից ազդիւրներ է որոնում,
թոյլ եմ տալիս ինձ Արժ. Հօր ուշադրութիւնը
հրաւիրել Իւրիկի արքունական մատենադարանում
գտնուած քարոզների մի ժողովածուի վերայ, որի
հեղինակն է Սիմէօն վարդապետ Երևան-
նեցի, Այնտեղի հայերէն ձեռագիրների ցուցակը
կազմող Պ. Քարամեան շնկատելով «վարդապետ»
բառին կից «Երև» մասնիկը՝ կարդացել է միայն յա-
ջորդ տողի վերայ անցրած «անեցի»-ն և այդպէս էլ
գրքի հեղինակ նշանակել ցուցակի մէջ՝ «Սիմէօն
վ. Անեցի»-ն: Պ. Քարամեան նոյն գրութեան ըն-
թացքում երկրորդ անգամ հանդիպելով «Սի-
մէօն վ. Երևանցի» անունի, փոխանակ դառնալու
առաջինի հետ համեմատելու, մանաւանդ որ 18-րդ
դարի մի հեղինակ «Անեցի» լինել չէր կարող՝ այս
«երկրորդ» ընթերցուածքը սխալ է համարել:—
Ինչ և իցէ այս ձեռագիրը ինչպէս ինձ երևաց ար-
տագրութիւն չէ, այլ նոյն իսկ հեղինակի գրածը,
այնպէս որ գուցէ նա միակ օրինակ լինի. իսկ իւր
պարունակած մանաւանդ 2 քարոզները՝ միւսոն
օրհնութեան և ս. Էջմիածնի տօնի առթիւ, բացի
հոգևորական արժանիքից իրենց մէջ արծարծուած
գաղափարների համար պատմական նշանակութիւն
ունին և անշուշտ Սիմէօն կաթ. ի գործը պիտի լի-
նին: Դժբաղդարար ես այն ժամանակ խիստ զրա-
ղուած լինելով՝ այդ քարոզները օրինակել չկարողա-
ցայ, բայց այդ դժուար չէ ի հարկէ անել տալ:

Այլ և մեր ձեմարանական եղբայր Քուշմանեանի
համար, որ «Արձագանքի» միջոցով յայտնել էր, թէ
ուստեարենի քերականութիւն է պատրաստում՝ կա-
րող եմ հետեւալը նկատել: Փարիզի Ազգ. մատե-
նադարանի Suppl. Armen. 66 ձեռագիրը ներկայա-
նում է մի «համառօտութիւն հայկական քերակա-
նութեան Ուստեաց լեզուի» արարեալ ի Կարապետ

գարէ Ղահրամանեան Ա. թանգիրեանց Դաշրու-
լաղցւոյ. 1848 ամի: Երկից այնտեղի օրինակը «եւ
օրինակել ի Թիֆլիզ քաղաքի ի վանք անուանեալ
եկեղեցւոյ վիճակաւոր առաջնորդն Պրոսպար Գե-
որգ սրբ. և ուսումնասէր արքեպ. Վ. Պօլսեցի»
1842 թ.: Գուցէ ուրեմն Քուշմանեանը այս տե-
ղեկութիւնից օգտուելով կ'աջողեցնէ գտնել ընա-
գիրը և այդպիսով իւր գործը աւելի կ'թեթեւցնէ:

ՆՈՅՆ.



ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ*



ախրնթաց յօգուածներիցս
մէկում (§ 8) արդէն դէպք
ունեցայ Խորենացու ինձ ի
մօտոյ յայտնի ձեռագրերի
դասաւորութեան մի թեթե-
փորձ անելու: Այնտեղում
արդէն նկատեցի, որ Ա դա-
սը երեք որոշ ստորաբաժա-
նում ունի մինչդեռ Բ դա-
սը—և ոչ մի: Երկար և ման-
րազնին դիտողութիւնները ինձ համոզեցին,
որ Ա դասի ստորաբաժանումները՝ խառն ի
խուռն, անկանոն և անկերպարան շեղումներ
չեն, այլ առանձին առանձին խմբեր են, մի-
մեանցից շատ անջատ՝ և որոշ կերպով սահ-
մանաւորուած: Այս իսկ հիման վրայ այդ
ստորաբաժանումները՝ աւելի պարզութեան
համար՝ այսուհետև անուանելու եմ Ա, Բ,
Գ խումբ, իսկ Բ դասը—Գ խումբ:

Այսպիսով իմ ձեռքում եղած 17 ձեռագրե-
րը + Սանահնի օրինակը (ձեռքի տակ ունիմ
Մատի հրատ. բաղդատութիւնը և ոչ թէ
բուն ձեռագիրը) + Կարենեանցի 2 օրինակ-
ների բաղդատութիւնը = ընդ ամենը 20 օրի-
նակ՝ կազմում են իմ դասաւորութեան, այն
է՝ Ա, Բ, Գ, Դ չորս խմբերի հիմունքը: Խո-

*. Տես նախընթաց համարը: